

BİBLİYOGRAFYA:

İsmet Binark, *Cumhuriyet Döneminde Arşiv Hizmetlerinin Geliştirilmesi Konusunda Yapılmış Çalışmalar ve Cumhuriyet Arşivi*, Ankara 1991, s. 20-42; a.mlf., "Türk Devlet Arşivi ve Arşiv Sitesi", *TKDB*, XXVI/2 (1977), s. 74-81; a.mlf., "Arşiv Konusunda Önbilgiler", a.e., XXVIII/2 (1978), s. 69-87; a.mlf., "Bizde Devlet Arşivi Konusu, Kısa Tarihçesi ve Günümüzdeki Gelişmeler", a.e., XXX/2 (1981), s. 57-66; a.mlf., "Milletlerarası Arşiv Konseyi", a.e., XXXI/1 (1982), s. 27-38; a.mlf., "Arşivlerle İlgili Mevzuat, Çalışmalar ve Öneriler", *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu (Mayıs 1985)*, İstanbul 1985, s. 215-248; a.mlf., "Devlet Arşiv Sitesi'nin Açış Konuşması", *Başbakanlık Devlet Arşiv Sitesi Cumhuriyet Arşivi'nin Açılışı, 29 Ekim 1988*, Ankara 1989, s. 11-16; Necati Aktaş-İsmet Binark, *el-Arşifü'l-‘Osmani*, Amman, 1406/1986, s. 521.

İSMET BİNARK

BAŞBAKANLIK
OSMANLI ARŞİVİ

Osmanlı Devleti'ne ait
resmî defter, sicil ve evrakın
bugün muhafaza edildiği yer.

Osmanlı Devleti'nde daha kuruluşun itibaren bir arşiv fikrinin mevcut olduğu, gerek kayıtların defter şeklinde tanzimi ile ilgili emirlerden, gerekse günümüze kadar gelen belgelerin tanzim edilmiş tarzından ve titizlikle korunmuş olmalarından anlaşılmaktadır. Bununla beraber günümüzdeki anlamıyla bir arşivcilik olmamakla birlikte yazışma sisteminin özelliği, hak ve hukukun korunması düşüncesiyle yazı yazmak ve her türlü yazılı materyale duyulan saygı, biriken evrakın titizlikle korunmasında önemli derecede rol oynamıştır.

Bursa'nın başşehir olduğu dönemlere ve öncesine ait resmî belgelerin Timur istilâsı sırasında yok edildiği bilinmektedir. Edirne'nin devlet merkezi olduğu dönemlerde ise meydana gelen yangınlar, saltanat kavgaları gibi sebepler bu döneme ait belgelerden çok azının zamanımıza kadar gelmesine sebep olmuştur. Bundan dolayı daha çok Kanûnî döneminden itibaren kesif ve düzenli arşivlik malzeme bulunmaktadır.

İstanbul'un fethinden sonra ilk evrak mahzeni olarak Yedikule kullanılmıştır. Bununla beraber Edirne Sarayı'nda divanhâneye ve ordu divanlarına ait defterler ancak III. Ahmed'den sonra Topkapı Sarayı'na taşınmıştır.

Kese, torba ve sandıklarda muhafaza edilen arşivlik malzeme, ilk dönemde divan toplantılarının yapıldığı Kubbealtı'nın yanı

başındaki Hazîne-i Âmir'e devlet gelirleri, altın ve gümüş akçeler, değerli eşyalarla birlikte saklanmıştır. Sekiz kubbeden oluşan çift demir kapılı geniş bir bina olan Hazîne-i Âmir'e divan defterleri ve battallarının konulması ve muhafazası için çeşitli defalar emirler verilmiştir (BA, MD, nr. 144, s. 3; nr. 166, s. 2).

Sultan I. Abdülhamid zamanında başlayan ıslahat hareketleri arşivcilik konusunda da kendini göstermiştir. Bu devirde devlet kayıtlarının korunması ve önemi konusunda bir bakıma günümüz arşivciliğine de yol gösteren birtakım prensipler ve nizamnâmeler çıkarılmıştır (BA, MD, nr. 183, s. 4).

Divan toplantılarının eski önemini yitirmesinden sonra resmî evrakın bir kısmı Sultanahmet'te Sarây-ı Atîk denilen mahzene, bir kısmı da Bâbiâli'ye yakın Tomruk Dairesi'ne taşınmıştır. Bir bölüm önemli evrak da Kubbealtı'nın bitişiğinde yer alan ve bugün silâh müzesi olan dış hazinede toplanmıştır. Maliye evrakı ise yine Sultanahmet'te Çadır Mehterleri Kışlası'nda muhafaza edilmekteydi. XVIII. yüzyıl sonlarında Bâbiâli'nin teşekkül etmesiyle Bâb-ı Âlî, Bâb-ı Defterî, Bâb-ı Seraskerî ve Bâb-ı Meşihat olmak üzere bünyesinde evrak biriken dört daire ortaya çıkmıştır.

Bâbiâli, sadrazamın resmî makamı olan Paşa Kapısı'na I. Abdülhamid devrinden itibaren verilen addır. Dîvân-ı Hümâyûn toplantılarının Paşa Kapısı'nda yapılmasına başlanılması divan kalemleri, reisülküttâb, teşrifatçı ve diğer görevliler buraya taşınmış, sadârete ait dahiliye ve hariciye odaları, Meclis-i Vâlâ, Dîvân-ı Deâvî gibi dairelerin birleşmesiyle Bâbiâli ünitesi teşekkül etmiştir. Zamanla Topkapı Sarayı ile Bâbiâli arasındaki mesafenin uzaklığı ve her zaman arşive müracaat için saraya memur gönderilmesinden doğan güçlük göz önüne alınarak sadrazam sarayı bahçesinde bir arşiv binası yaptırılmış ve bazı defterler buraya nakledilmiştir.

İkinci daire olan Bâb-ı Defterî'nin (Defterdarlık Kapısı) kalemlerinin evrakı başlangıçta Topkapı Sarayı'nda Defterhâne'de muhafaza edilmekteydi. Dîvân-ı Hümâyûn önemini kaybedip düzenli bir şekilde toplanamaz olunca Defterhâne de Bâb-ı Hümâyûn'dan girilince 1866'da yandığından yeri halen boş olan sağdaki eski maliye dairesine taşınmıştır. 1837'de Maliye Nezâreti kurulunca Bâb-ı Defterî için Sultanahmet'te bir arşiv de-

posu yaptırılmış, 1867'de ise Beyazıt'taki Fuad Paşa Konağı'nın Maliye Nezâreti'ne tahsisinden sonra 1899'dan itibaren hazine dairesinin altındaki dükkanlar tahliye edilerek bir evrak mahzeni inşa edilmiştir (BA, *İrâde-Mâliye*, nr. 17, y. 1317).

Üçüncü daireyi oluşturan Bâb-ı Seraskerî, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından önceki Yeniçeri ve Acemi Ocağı halkının maaş ve künye defterlerini ihtiva etmekteydi. Daire ocağın kaldırılmasından sonra şimdiki İstanbul Üniversitesi merkez binasının bulunduğu Sarây-ı Atîk'e taşınınca burada bir de evrak mahzeni vücuda getirilmiş ve atîk defterlerle yeni kayıtlar burada muhafaza edilmiştir. Daha sonra adı Harbiye Nezâreti olarak değişen bu dairenin pek az evrakı Osmanlı Arşivi'ne intikal etmiştir.

Dördüncü daire olan Bâb-ı Meşihat, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla Ağa Kapısı denilen bugünkü İstanbul Müftülüğü'nün bulunduğu binaya taşınmış ve çeşitli semtlerdeki şer'î mahkeme sicilleri 1312 (1894) yılında burada toplanmıştır.

Arşivlerin bu kadar dağınık olması ve 1785'te sadrazam sarayı bahçesinde inşa edilen mahzenin yetersiz kalması yeni bir arşiv binasının yapılmasını zaruri kılmıştır. Bununla beraber geçen yıllar zarfında yeni depolar yapılmamasından dolayı arşivlik malzeme sandık ve torbalarda elverişsiz şartlarda dağınık bir şekilde muhafaza edilmiştir. Evrakın korunması ve modern mânada tanzimi çalışmaları 1845 yılına rastlar. Nitekim devrin Maliye Nâzırı Saffetî Paşa 3 Cemâziyelevvel 1261'de (10 Mayıs 1845) sunduğu bir tezkire ile Enderûn-ı Hümâyûn'da saklanan evrak ve defterlerin yok olma

Evrakların sürelerinin deftere kaydedilip asılının defter sandıklarında muhafaza edilmesi hakkında 1536 tarihli bir ferman (*Kanunnâme, Âtîf Efendi Ktp.*, nr. 1734, vr. 12*)

و بكم شريك
موتى فتره زيد اليوسى و كمدون و ائمة غيبه دتير
صا دتيرن حنفايدوب و ايماضون شريفه
على كيكه نين شوبله بلان عاتش شريفه عالم آريه
اعتماد و اعتقاد قلاسن متحرر في اواخر شهر ربيع الاول
سنه ثلث و مئتين و ثمان

derecesine geldiğini ve bunların bu durumdan kurtarılması için Hazine-i Mâlîye'den tayin edilen memurlar vasıtasıyla tek tek gözden geçirildiği ve kalemlerine göre ayrımının yapıldığını ve yeni depolara konduğunu, ayrılan bir kısım evrakın ise ileride lâzım olur düşüncesiyle saklandığını bildirmektedir. Öte yandan bütün Osmanlı evrakını muhafaza edecek ve bundan sonra birikecek malzemenin de saklanacağı bir bina yapılması planlanmıştır. Nitekim 1846'da Sultan Abdülmecid tarafından modern anlamda bir arşiv binasının inşası için bir irade çıkarılmıştır. Bu iradede önemli meselelere dair bütün kayıt, senet vb. evrakın şimdiye kadar Bâbîâlî ve Sultanaht Meydanı civarındaki depolarda muhafaza edildiği, bunun ise ihtiyaç duyulan evrakın derhal bulunamamasına ve işlerin aksamasına yol açtığı anlatılmakta ve Bâbîâlî'de yeni bir bina tesisinin yerinde olacağı belirtilmektedir (*Takvîm-i Vekâyî*, nr. 309, 2.2.1262).

Bu teşebbüsten sonra Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'nın iş başına gelişinin altıncı ayında verilen yeni bir emirle 1847'de Hazine-i Evrâk adıyla bir binanın yapımına başlanmıştır. İtalyan mimar Foscati tarafından çizimi yapılan bina 1491 kese 190 kuruşa mal olmuş ve 1848'de tamamlanmıştır. Binanın inşaatı sürerken çıkarılan nizamnâmeler ve kurulan heyetler ile modern arşivcilik anlayışına uygun düzenlemelere gidilmiş ve arşiv binasının tefrişi tamamlanarak 1850'de hizmete sokulmuştur. Bina iki katlı olup güvenlik ve yangına karşı kapısı ve merdiveni demirden yapılmış pencereleri içten demir kepenklerle muhafaza altına alınmıştır. Arşivlik malzemenin konduğu dolaplar ahşap olarak yapılmış, muhafaza kutuları ise belgenin özelliğine göre değişik ebat ve şekillerde düzenlenmiştir. Halen depo olarak kullanılan Hazine-i Evrâk binasında yakın zamanlara kadar sadârete ait dahiliye ve hariciye odaları ile Meclis-i Vâlâ ve Dîvân-ı Deâvî denilen Bâbîâlî'nin evrakları muhafaza edilmekteydi. Bugün evrakların büyük bölümü kompakt rafli yeni depolara nakledilmiştir.

Hazine-i Evrâk'ın Yönetimi. Bina yapım çalışmaları devam ederken Hazine-i Evrâk'ın başına Hazine-i Evrâk müdürü unvanıyla sadâret mektupçusu Muhsin Efendi getirilmiş, işin önemi dolayısıyla bu unvan daha sonra Hazine-i Evrâk nâzırı olarak değiştirilmiştir. Muhsin Efendi çıkardığı bir tâlimatnâmeyle devletin kuruluşundan itibaren biriken evrakın

tesbit ve muhafazasını, ayırımı yapılan evrakın yeni binaya taşınmasına kadar sandıklarda korunmasını, yapılacak bu binada özellikle antlaşma metninin, hatt-ı hümayunların, yürürlükte olan kanunlara ait defterlerin, iradelerin, müzakere tutanaklarının, teşrifat defterlerinin ve nizamnâmelerin saklanması bir esasa bağlamıştır.

Bu dönemde bütün nezâretlere yapılan bir tebliğle bugünkü resmî yazışmalarda kullanılan "ilgi tutma" usulüne benzer bir kural uygulanmaya konulmuştur. Defter kayıtlarının bir düzende yürütülmesi için ise cevabî yazıların hangi şube ve idarenin, hangi tarih ve numaralı yazısına cevap olduğunun açıkça belirtilmesi kararı alınmıştır. Öte yandan evrak mahzenlerinin yeniden düzenlenerek Avrupa ülkelerinde gelişen tarih araştırmacılığına paralel hale getirilmesi çalışmaları yapılmıştır.

İmparatorluğun sonuna kadar sadârete bağlı olarak faaliyet gösteren Hazine-i Evrâk 1922'de Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmeti tarafından yeniden düzenlendi. Başvekâlet Kalem-i Mahsûs Müdüriyeti'ne bağlı Mahzen-i Evrâk Mümeyyizliği kurularak Hazine-i Evrâk müdürü Mahmud Nedim Bey mümeyyiz tayin edildi. Hazine-i Evrâk ile birlikte Sadâret Evrakı ve Şûrâ-yı Devlet Arşivi de buraya bağlandı. Mümeyyizlik 1927'de Hazine-i Evrâk müdür muaviniğine dönüştürülerek Başvekâlet Müsteşarlığı'na bağlı müstakil bir daire haline getirildi. Bu daire 1929'da Başvekâlet Muâmelât Müdürlüğü'ne bağlandıysa da müsteşarlık makamıyla olan fiilî bağına korudu. 20 Mayıs 1933 tarih ve 2187 sayılı Başvekâlet teşkilât kanunu gereğince İstanbul'daki Hazine-i Evrâk Müdürü Muaviniği ile Ankara'daki Evrak Müdürlüğü birleştirilerek Başvekâlet Evrak ve Hazine-i Evrâk Müdürlüğü haline dönüştürüldü. Aynı kanun gereğince müdür muavini İstanbul'da Hazine-i Evrâk'ın başında kaldı ve müsteşarlık makamı ile münasebeti devam etti. 19 Nisan 1937 tarih ve 3154 sayılı kanunla Ankara'daki Evrak Müdürlüğü'nden ayrılan Hazine-i Evrâk, Başvekâlet Müsteşarlığı'na bağlı müstakil bir teşkilât haline getirildi. Adı Arşiv Dairesi Müdürlüğü'ne çevrilen teşkilâtın personel sayısı da arttırıldı. 29 Haziran 1943 tarih ve 4443 sayılı teşkilât kanunu ile müsteşarlığa bağlı Başvekâlet Arşiv Umum Müdürlüğü statüsüne kavuşan Hazine-i Evrâk, 9 Mart 1954 tarih ve 6330 sayılı Başvekâlet kuruluşu hakkındaki kanun çerçevesinde Başvekâ-

let merkez teşkilâtı içinde yer aldı. Kısaca Başvekâlet Arşivi de denilen bu kurumun adı 1960'ta Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü'ne çevrildi.

Cumhuriyet dönemi Başbakanlık Arşivi'nin tanzim ve tasnif etmek amacıyla Ekim 1976'da Başbakanlık merkez teşkilâtı içinde Ankara'da Cumhuriyet Arşivi Dairesi Başkanlığı kuruldu. 28 Şubat 1982 tarih ve 8 / 4334 sayılı bakanlıkların yeniden düzenlenmesi ve çalışma esasları hakkında kararnâme ile Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü'nün adı ve statüsü değiştirilerek Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı'na çevrildi. 18 Haziran 1984 tarih ve 203 sayılı *Resmî Gazete*'nin 18435 numaralı mükerrer sayısında yayımlanan Başbakanlık kuruluş ve görev esasları hakkında kanun hükümündeki kararnâme ile Başbakanlık teşkilâtı içinde Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü kuruldu. Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivi Daire başkanlıkları bu genel müdürlüğe bağlandı. Ayrıca 10 Ekim 1984 tarih ve 3056 sayılı Başbakanlık teşkilâtı hakkındaki kanunla da Başbakanlık merkez teşkilâtı ana hizmet birimlerinden biri haline getirildi.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin esası Dîvân-ı Hümayun, Bâbîâlî ve Sadâret'in sicil, defter ve evrakından oluşmakta idi. Cumhuriyet döneminde Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ne XIX. yüzyılda kurulan bazı nezâret ve müesseselerin evrakının devri ile arşiv malzemelerinde bütünleşmeye doğru önemli adımlar atılmıştır. Dahiliye, Maliye, Hazine-i Hâssa, Nâfia, Evkaf, Ticaret, Ziraat, Orman ve Meâdin nezâretleri, Darphâne, Hudud ve Sahiller Sağlık Genel Müdürlüğü, Emniyet-i Umûmiyye vb. bunlar arasındadır. Son olarak Dışişleri Bakanlığı bünyesinde bulunan Hariciye Nezâreti Hazine-i Evrakı da Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ne devredilmiştir.

Tasnif Çalışmaları. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde tasnif çalışmaları II. Meşrutiyet'in ilânından ve bilhassa Abdurrahman Şeref Bey'in vak'anüvisliğe tayini ve Târîh-i Osmânî Encümeni'nin kurulmasından sonra başlar. Encümenin öncülüğü ile Ali Emîrî Efendi'nin başkanlığında kurulan bir heyet 1918-1921 yılları arasında tasnif çalışmalarını sürdürdü. "Ali Emîrî Tasnifi" diye anılan bu tasnifte belgeler padişah sırasına göre ayrılmış olup I. Osman'dan Abdülmecid devrine kadar olan padişahlara ait belgeler kronolojik bir tertip içinde sıralanmaktadır. 180.700 adet belgenin kayıtlı olduğu tasnifin Arap harfleriyle yazılmış

elli üç katalogu vardır. IV. Mehmed devri sonuna kadar olan belgelerin Latin harfleriyle katalog ve indeksleri hazırlanmış olup diğerlerinin hazırlanması da sürmektedir.

Ali Emîrî'den sonra İbnülemin Mahmud Kemal'in başkanlığında kurulan ikinci bir heyet 1921 yılından itibaren belgeleri konularına göre tasnif etmeye başladı. "İbnülemin Tasnifi" yirmi üç ana bölüm altında toplanmıştır. Her konu bölümü kendi içinde kaba bir kronolojik sıra takip etmektedir. Burada genellikle XV-XIX. yüzyıllara ait 47.125 adet belge mevcuttur. Ancak bu tasnifte erken dönemlere ait çok az belge bulunmaktadır. Çoğunluğu XVIII-XIX. yüzyıllara aittir. Tasnifin Arap harfleriyle yazılmış yirmi dokuz ciltlik bir katalogu vardır. İbnülemin başkanlığındaki heyetin tasnif çalışmaları kısa bir süre sonra durduruldu. Kurtuluş Savaşı, başşehirin Ankara'ya nakli, Osmanlı geçmişine olan ilginin azalması sebebiyle arşive bir süre gereken önem verilmedi. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Osmanlı Arşivi'nin Ankara'ya taşınması düşünüldüyse de bu düşünce gerçekleşmedi. 1925'te tasnif işleri Hazine-i Evrak'ın pek sınırlı personeline ve Maarif Vekâleti'nden görevlendirilen kişilere bırakıldı.

1931 yılında Maliye deposundaki bir kısım belgelerin ihmal ve gaflet sonucu Bulgaristan'a satılması basında büyük yankı uyandırdı. Bu konu üzerine bilhassa Muallim Cevdet ve İbrahim Hakkı Konyalı'nın yazıları idarecileri harekete ge-

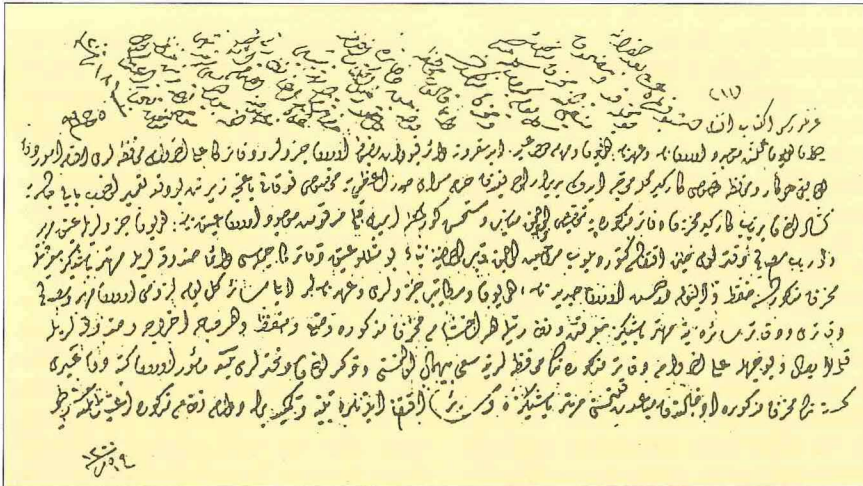
çirdi. 8 Ekim 1932 tarihli İcra Vekilleri Heyeti kararıyla Muallim Cevdet'in başkanlığında yeni bir tasnif heyeti oluşturuldu. Kilisli Muallim Rifat, emekli bazı devlet memurları ve tarih meraklısı kişiler bu heyette yer aldılar. Bir iki kişi dışında işlerinde uzman personel yoktu. Muallim Cevdet 1935'te istifa ederek ayrıldığı halde tasnif 1937'ye kadar sürdü. "Cevdet Tasnifi" adı verilen bu çalışmada da belgeler konulara göre ayrıldı. Bu tasnif on yedi ana bölüm altında 218.833 adet belgeyi ihtiva etmektedir. Bu tasnifin Latin harfleriyle yazılmış otuz dört ciltlik katalogu mevcut olup bunların indeksi hazırlanmaktadır.

Devlet arşivinin kurulması, binalarının inşası ve arşivci yetiştirmek üzere Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi konularına dair 12 Ocak 1935 tarih ve 2/1849 sayılı İcra Vekilleri Heyeti kararnameyi yayımlandı. Fakat bu tasarıların hiçbirisi gerçekleşmedi. Ancak modern arşiv tasnif tekniklerini uygulamak, Türkiye'deki arşiv meselesine çözüm bulmak ve yol göstermek üzere 1935'te Macar arşiv uzmanı ve Osmanlı tarihçisi Dr. Lajos Fekete Türkiye'ye davet edildi. Fekete 1936-1937 yıllarında Başbakanlık Osmanlı Arşivi ile Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde örnek bir tasnif sistemi gerçekleştirdi. Modern arşiv tasnif usullerinden olan Provenance sistemine, yani arşiv malzemelerinin işlem gördükleri tarihlerdeki aslı düzeni içerisinde fonların parçalanmadan korunup tasnif edilmesi prensibine göre belgeler tasnif edildi. "Fekete

Tasnifi"nde belgeler Bâb-ı Âsafî, Bâb-ı Defterî ve müteferrik olmak üzere üç ana bölüme ayrılmıştır. 716-1100 (1316-1689) yıllarını kapsayan bu tasnif 4642 adet belgeyi ihtiva eder. Latin harfleriyle yazılmış büyük bir cilt katalogu mevcut olup indeksi yapılmamıştır. Ancak daha sonra bu tasnifteki belgeler diğer tasnif birimlerine kaydırılmıştır.

Fekete'nin gösterdiği yolda ve Provenance sistemine göre büyük bir tasnif çalışmasına ancak 1956'da başlandı. Midhat Sertoğlu, Fazıl Işıkoğlu, Rukiye Bulut ve Muzaffer Erdoğan gibi uzmanların çalışmalarıyla edinilen bilgi ve tecrübelerin ışığında Osmanlı devlet teşkilâtına göre kodlar teşkil edildi. Bu sırada İ. H. Uzunçarşılı'nın bilgisine de başvuruldu. Divân-ı Hümâyûn, Bâb-ı Âsafî, Bâb-ı Evrak Odası, Eyâlet-i Mümtâze vesikalarının bu yeni sisteme göre tasnifine başlandı. Ayrıca II. Abdülhamid'in kurduğu Yıldız Arşivi ayrı bir bölümde ele alınıp büyük kısmının tasnifi tamamlandı. Midhat Sertoğlu'nun müdürlüğü zamanında (1958-1973) staj için bazı arşiv görevlileri yurt dışına gönderildi. Osmanlı Arşivi'nde 1980 yılına kadar yapılan tasnif çalışmaları sonunda toplam 2.5 milyon belgenin tasnifi gerçekleştirilmiştir. Bunlar arasında en önemli tasniflerden biri olan "Hatt-ı Hümâyûn Tasnifi", genel olarak I. Mahmud'dan II. Mahmud devri sonuna kadarki hatt-ı hümâyûnları ihtiva eder. Az olmakla birlikte burada bu devirden önceye ve sonraya ait hatt-ı hümâyûnlar da yer almıştır. Tasnifin kronolojik sıra takip etmeyen, karışık bir şekilde Latin harfleriyle hazırlanmış otuz bir adet katalogu mevcut olup indeksleri yapılmamıştır. Diğer önemli bir tasnif de "İrade Tasnifi"dir, 1255-1309 (1839-1891) tarihleri arasındaki iradeler Dahiliye, Hariciye, Meclis-i Vâlâ, Meclis-i Mahsûs ve Şûrâ-yı Devlet olmak üzere beş bölüm altında toplanmıştır. Toplam 161.458 belgenin yer aldığı bu tasnifte her yıl için Arap harfleriyle bir katalog tanzim edilmiş ve her bölüme ait belgeler ayrı ayrı gruplandırılarak kaydedilmiştir. Katalogların büyük kısmının Latin harflerine çevirisi yapılmıştır. 1310-1334 (1892-1916) yılları arasındaki iradeler ise nezâretlere ve önemli devlet dairelerine göre tertip edilmiştir. Bunlar Taltifat, Hariciye, Hususî, Maliye, Adliye, Dahiliye, Askerî, Şehremâneti, Evkaf, Tekâüd, Meşihat, Rûsûmat, Nâfia, Sihhiye, Bahriye, Zabtiye, Defter-i Hâkânî, Nizam, Topha-

Sadrazam Koca Yûsuf Paşa tarafından 1785 yılında Sadrazam Sarayı bahçesine bir arşiv binası yapılması için reisülküttâba hitaben yazılan buyruğu (BA, MD, nr. 183, s. 4, h. 11)

ne, İlimiye, Orman ve Meâdin, Meclis-i Umûmî, Mâbeyn-i Hümâyûn, Evkâf-ı Hümâyûn, Telgraf, İmtiyaz, Maarif, Orman, Ticaret ve Nâfia, Maârif-i Umûmiyye, Adliye ve Mezâhib, Harbiye olmak üzere otuz iki bölümden oluşmaktadır. Hepsi için ayrı ayrı müstakil irade katalogları tanzim edilmiştir. Her yıl için bir katalog mevcut olup bütün kataloglar Arap harfleriyle yazılmıştır. Bunlardan 1327'ye kadar olan yirmi bir katalog yeni harflere çevrilmiştir.

1916 yılında iradelerin yukarıdaki usule göre tertip edilmesinden vaz geçilerek "dosya sistemi" kabul edilmiştir. İradeler ait oldukları dairelere göre değil ihtiva ettikleri meselelere ve konulara göre gruplandırılmıştır. İmparatorluğun sonuna kadar bu sisteme uyulmak suretiyle sekiz ana grup teşkil edilmiştir. Bu sisteme 1916'da başlandığı halde daha önceki bazı iradelerden konuları itibariyle önemli olanları bu dosyalara konulmuştur. Her konu için yıl esasına göre Arap harfleriyle kataloglar tanzim edilmiştir, indeksleri yoktur. Bundan başka Tanzimat'tan itibaren çıkan iradeler taranarak Mısır, Girit, Yunan, Bulgar, Sısam meselelerine ait iradeler grubu tertip edilmiştir. Her birine ait Arap harfleriyle yazılmış kataloglar mevcuttur. Mısır'ınki dört, diğerleri ise birer adettir. Yukarıdaki dört grubun dışında Tanzimat'tan sonraki mevcut iradeler 1264 (1847) yılına kadar taranarak önemli sayılanlar ayrılmış ve iki tertip halinde "Mesâil-i Mühimme İradeleri" grubu meydana getirilmiştir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde önemli tasniflerden biri de "Yıldız Tasnifi"dir. "Yıldız Arşivi" de denilen bu tasnif, II. Abdülhamid'in saltanat döneminde (1876-1909) Yıldız Sarayı'nda toplanan belgeler ve defterlerden oluşur. II. Abdülhamid'in hal'inden sonra Harbiye Nezâreti'ne getirilen bu malzeme, Ali Galib Bey'in başkanlığında kurulan Tedkîk-i Evrak Komisyonu tarafından incelendi. Kitap ve albümler önce Maârif-i Umûmiyye Nezâreti'ne, daha sonra İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ne intikal etti. Jurnallerin büyük kısmı yakıldı, çok az bir kısmı diğer resmî ve özel evrakla birlikte Hazîne-i Evrak'a gönderildi. Yıldız Evrakı, Meclis-i Vükelâ kararıyla ilk olarak İbnülemin Mahmud Kemal'in başkanlığında kurulan bir heyet tarafından tasnif edilmeye başlandı. Belgeler daha sonra çeşitli heyetler tarafından mahiyetlerine ve tarih esasına göre tasnif

edildi. Bu arşiv altı ana bölümden oluşmaktadır. Araştırmacıların hizmetinde bulunan Yıldız Esas Evrakı Bölümü kırk ana gruba ayrılmıştır. Bu bölümde 141 karton mevcut olup Latin harfleriyle yazılmış bir adet de katalogu vardır. Diğer beş bölümden tasnifi tamamlanan Yıldız Sadâret Hususî Mâruzat Bölümü'nün on dört, Sadâret Resmi Mâruzat Bölümü'nün üç, Mutenewî Mâruzat Bölümü'nün on bir katalogu araştırmaya sunulmuştur. Ayrıca Yıldız Perakende Evrakı Bölümü'nün bilgisayara göre tasnifi tamamlanmıştır. Bu bölümden Yıldız Kâmil Paşa Evrakı da iki katalog halinde araştırmaya açılmıştır. Öte yandan Yıldız şifre defterlerinin tasnifi de devam etmektedir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde defterlerden oluşan tasnifler de önemli bir yer tutar. Arşiv görevlilerinden Kâmil Kepeci'nin başkanlığında bir ekip tarafından meydana getirilen "Kâmil Kepeci Tasnifi" çoğu maliye kalemlerine ait defterlerden meydana gelir. Ayrıca bu tasnifte Divân-ı Hümâyûn kalemlerine ve Bâb-ı Âsâfi'ye ait defterler de yer almaktadır. Defterler ait oldukları kalemler göz önüne alınarak tasnif edilmiştir. Burada Bâb-ı Defterî kalemlerine ait defterler çoğunluktadır ve 7500 genel numarada son bulurlar. Latin harfleriyle yazılmış tek ciltlik katalogu mevcuttur. Defterlerin kalemlere göre adları, özel ve genel numaraları, yılları gösterilmiştir.

Osmanlı Arşivi'nde muhtelif maliye kalemlerine ait defterleri, ayrıca arazi tahrir, saray, yeniçeri mevâcib vb. diğer bazı defterleri de ihtiva eden, maliyeden devralınan ve 23.811 adet olan defterlerin tasnifi de önemlidir. "Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi" adı verilen bu defterler Fâtih devrinden başlayarak XX. yüzyıla kadar gelmektedir. Daha önce Osmanlıca olarak tasnif edilmiş ve araştırmaya açılmış bu serinin yeni harflerle

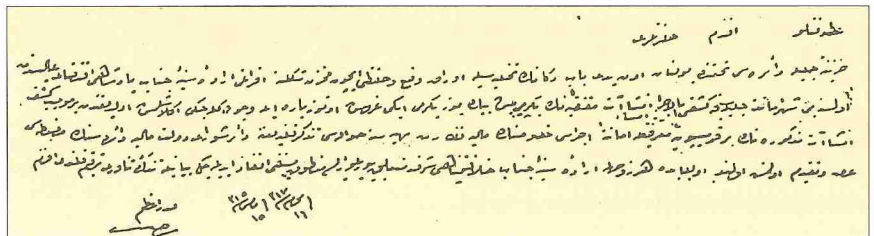
yirmi beş adet katalogu hazırlanmıştır. Ayrıca 1945'te maliyeden devralınan defter, evrak, kitap gibi arşiv malzemesi içinde yirmi civarında vakfiye de ortaya çıkmıştır. Bu vakfiyeler "Maliyeden Müdevver Vakfiyeler" adı altında tasnif edildiği gibi vesikalar da "Maliyeden Müdevver Vesikalar Tasnifi" adıyla düzenlenmiştir.

1941 yılında Millî Emlâk Müdürlüğü'nden intikal eden evrak da "Millî Emlâk'den Devralınan Defterler ve Vesikalar Tasnifi" adıyla tasnif edilmiştir. Bunlar otuz altı adet olup on üçü defterdir. "Millî Emlâk Defterleri" diye de geçmektedir.

XIX. yüzyıl Osmanlı devlet erkânını tanımak bakımından pek değerli bir fon da "Sicill-i Umûmî Defterleri Tasnifi"dir. 196 adet defteri ihtiva eden bu tasnifte 92.137 devlet memurunun biyografileri mevcuttur. Şahıs adlarına göre on yedi büyük cilt halinde alfabetik fihristleri yapılmıştır. Diğer taraftan Hazîne-i Hâssa'da çalışanların sicilleri de "Hazîne-i Hâssa Memur ve Müstahdemlerinin Sicil ve Künyeleri ile Maaş Defterleri Tasnifi" adıyla on bir adet defterden oluşmaktadır. İsimlere göre fihristi yapılmıştır. Bunlardan başka harita, plan, proje ve krokiler tasnif edilerek bunların iki ayrı katalogu hazırlanmıştır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde mevcut ve araştırmacılara açık bulunan defter serileri Divân-ı Hümâyûn'un, Bâb-ı Âsâfi'nin, Bâb-ı Defterî'nin ve Bâblâ'nın çeşitli kalemleriyle Defterhâne Emaneti'ne ait olanlardır. Bu defterler belli bir tasnif grubu teşkil etmemekle birlikte bilhassa meydana geldikleri kalem veya kaynağa göre birer seri oluştururlar. Aslında bu üç ana kaynağa ait defterlere yukarıda açıklanan tasnifler içinde rastlamak mümkündür. Defter serilerinin tesbiti hususunda önemli kaynak

16 Muharrem 1317'de (27 Mayıs 1899) Hazine Dairesi'nin altındaki dükkânların yerine maliye evrak ve defterleri için bir bina yapılmasına dair arz (BA, İrade-Maliye, nr. 17)

Mahzen Defterleri'dir. İki adet olan bu defterler bir çeşit kayıt, repertuvar ve sicil defterleridirler. Bunlardan 1 numaralı mahzen defteri 1287 (1870) yılında beylikçi kesedarı Hasan Zîver Efendi tarafından temize çekilmiş, daha sonra pek çok ilâve yapılmıştır. 348 sayfalık bir cilttir. 2 numaralı mahzen defteri ise daha sonra yazılmıştır. 235 sayfa olup sadece 48 sayfası yazılmıştır. Bu iki mahzen defterinde yer alan defter serilerinden Dîvân-ı Hümâyûn'a ait defterler içinde en önemlisi, 263 adet defterden oluşan Mühimme Defterleri serisidir (bk. MÜHİMME DEFTERİ). Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin önemli tasniflerinden biri de Defterhâne'ye ait Tapu-Tahrir Defterleri serisidir. Bunların Latin harfleriyle muntazam katalogları yapılmıştır (bk. TAPU TAHRİR DEFTERLERİ).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki tasnif çalışmaları 1980 yılından sonra yeniden canlandı. İstanbul Vakıflar Başmüdürlüğü'nün 30 Mart 1985'teki "Arşivcilik ve Dokümantasyon Paneli" ve Türk-Arap Kültür İlişkileri Vakfı'nın 17-19 Mayıs 1985'te düzenlendiği "Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu" ile arşiv konusu tekrar gündeme geldi. Özellikle devrin başbakanının sempozyuma bizzat katılarak arşiv konusunu bir devlet meselesi olarak ele aldıklarını söylemesi yeni gelişmeler sağladı. Ardından geniş imkânları olan bir fon kuruldu. Osmanlı Arşivi'ne bina, personel, teçhizat ve ekipman için büyük imkânlar sağlandı. Yüksek ücret politikasıyla personel sayısı artırılarak tasnif çalışmaları hız verildi ve böylece pek çok belgenin tasnifi tamamlanarak araştırmacıların hizmetine sunuldu. Bu imkânlar sonucu 1458-1838 arası Tanzimat Öncesi Merkez Defterleri otuz dokuz, Maliye Nezâreti Defterleri yirmi altı, Rumeli Müfettişliği, Meclis-i Valâ, Sıhhiye Nezâreti, Darphâne Nezâreti, Âmedî Kalemî, Bâb-ı Seraskerî ve Hazine-i Hâssa Nezâreti Defterleri de birer katalog halinde tasnif edildi. Ayrıca Bâb-ı Âsafî, Rumeli Müfettişliği, Eyâlet-i Mümtâze Kalemî ile Yıldız ve Dâhiliye Nezâreti'nin idâre-i Umûmiyye, siyasi, hukuk kısımlarına ait evraklar seksen beş katalog halinde araştırmaya sunuldu. Bunlardan başka Dahiliye ve Hariciye nezâretlerinin çeşitli kalemliyle sadârete ait tasnif çalışmaları devam etmektedir. Bu son yapılan tasnif çalışmaları modern arşivcilik prensipleri doğrultusunda bilgisayara göre yapılmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA:

BA, MD, nr. 144, s. 3; nr. 166, s. 2; nr. 183, s. 4, hk. 11; BA, *İrâde-Mâliye*, nr. 17, y. 1317; *Kânunnâme*, Âtuf Efendi Ktp., nr. 1734, vr. 12^a; *Takvîm-i Vekâyî*, nr. 309 (2.2.1262); Abdurrahman Şeref, "Evrâk-ı Atika ve Vesâik-i Târihiyemiz", *TOEM*, I (1326), s. 9-19; Osman Nuri Ergin, *Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, İstanbul 1937, s. 106-209; Midhat Sertoğlu, *Muhteva Bakımından Başvekâlet Arşivi*, Ankara 1955; a.mlf., "Diplomatik Bilgisi Bakımından Başvekâlet Arşivi", *TTK Bildiriler V* (1960), s. 355-364; a.mlf., "Arşiv: İstanbul'da Bulunan Evrak Hazinesi", *İst.A*, II, 1064-1066; Paul Dumont, "Les Archives Ottomanes en Turquie", *Les Arabes Par Leurs Archives (XVe-XXe Siècle)*, Paris 1976, s. 229-243; Atilla Çetin, *Başbakanlık Arşivi Kılavuzu*, İstanbul 1979; a.mlf., "Les Archives de Turquie, Aperçu Historique et Perspectives", *Travaux et Recherches en Turquie 1983, Collection Turcica IV*, Paris 1983, s. 161-178; a.mlf., "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin, Osmanlı Devleti Arşivi ve Mülga Sadâret Evrâkının Muhâfazası Hakkında Aldığı Kararlara Âit Ba'zı Belgeler", *TED*, sy. 12 (1982), s. 593-610; a.mlf., "Les Archives de la Présidence du Conseil (Başbakanlık Arşivi) à Istanbul", *Études Médiévales et Patrimoine Turc*, Paris 1983, s. 27-54; a.mlf., "Yıldız Arşivi'ne Dâir", *TD*, sy. 32 (1979), s. 563-586; a.mlf., "Başbakanlık Arşivi", *TDA*, I/4 (1980), s. 68-89; a.mlf., "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Arşivlerimize Ait Belgeler", *a.e.*, sy. 47 (1987), s. 85-109; İsmet Binark, *Arşiv ve Arşivcilik Bilgileri*, Ankara 1980, s. 29-30; a.mlf., "Bizde Devlet Arşivi Konusu", *TKDB*, XXX/2 (1981), s. 57-66; a.mlf. — Necati Aktaş, *el-Arşifü'l-‘Osmânî*, Amman 1986; Paul Wittek, "Les archives de Turquie", *Byzantion*, XIII, Bruxelles 1938, s. 691-699; Bernard Lewis, "The Ottoman Archives as a Source for the History of the Arab Lands", *JRAS* (1951), s. 139-155; İ. Hakkı Konyalı, "Türk Hazinesi Evrakı", *Tarih Hazinesi*, sy. 4, İstanbul 1951, s. 175-178; a.mlf., "Türk Arşivi", *a.e.*, sy. 5 (1951), s. 234-238; Salahaddin Elker, "Mustafa Reşid Paşa ve Türk Arşivçiliği", *TTK Tebliğler IV* (1952), s. 182-189; Lajos Fekete, "Über Archivalien und Archivwesen in der Türkei", *Act.Dr.Hung.*, III, Wien 1953, s. 179-206; Muzaffer Erdoğan, "Osmanlı Mimari Tarihinin Arşiv Kaynakları", *TD*, III/5-6 (1953), s. 95-122; a.mlf., "Osmanlı Mimarisi Tarihinin Otantik Yazma Kaynakları", *VD*, VI (1965), s. 111-136; Cevdet Türkay, "Osmanlı İmparatorluğunda Arşiv", *BTDD*, II/7 (1968), s. 44-47; Nejat Göyünç, "XV. Yüzyılda Ruûs ve Önemli", *TD*, XVII/22 (1968), s. 17-34; Raoul Guez, "İl Başvekâlet Arşivi in İstanbul", *Rassegna Degli archivi di Stato*, sy. 28, Roma 1968, s. 598-622; Stanford J. Shaw, "The Yıldız Palace Archives of Abdulhamid II", *Ar. Ott.*, III (1971), s. 212-237; Eşref Şerefioğlu, "Bâb-ı Âli Evrak Odası Sadâret Evrakı ve Provenance Sisteminin Uygulanması", *TED*, sy. 7-8 (1977), s. 225-232; a.mlf., "Mümtâze Kalemî ve Bulgaristan Belgeleri", *GDAAD*, sy. 6-7 (1978), s. 189-203; Rahim Erişti, "Devlet Arşivlerinde Yeni Bir Dönem", *TKDB*, XXXIV (1985), s. 30-32; *Osmanlı Arşivi Bülteni*, I, İstanbul 1990; B. Lewis, "Başvekâlet Arşivi", *El²* (İng.), I, 1089-1091.

NECATİ AKTAŞ — YUSUF HALAÇOĞLU

BAŞBAKİ KULU

Osmanlı maliye teşkilâtında defterdarlığa bağlı yoklama ve vergi bakaya tahsili ile görevli âmir.

Başbâki Kulluğu'nun ne zaman kurulduğu tam olarak bilinmemektedir. Memuriyetin Yavuz Sultan Selim zamanında ihdas edildiği belirtilmekle birlikte bu husus herhangi bir kaynağa dayanılamamaktadır. Ancak defterdarlığın bünyesinde böyle bir işi yapan görevlinin bulunması mümkün ise de bunun bir daire şeklinde teşekkülü muhtemelen XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren olmuştur. Nitekim bu döneme ait bazı vesikalarda bakaya teftişiyile görevlendirilen kimselere rastlanıldığı gibi (BA, MD, nr. 2, s. 104/1067), 1576 tarihli bir başka kayıta bâki çavuşluğu adlı bir görevin bulunduğu ve bu çavuşların defterdarlığa bağlı olarak devlete ait bakiye gelirleri toplamakla görevli olduğu anlaşılmaktadır (BA, MD, nr. 28, s. 209). Ayrıca *bâki* kelimesinin Türkçe *bakmaktan* mı, yoksa Arapça "geri kalan" anlamındaki *bâkiden* mi geldiği tartışmalı olmakla birlikte bunların hesap bakiyelerini kontrol etmeleri ve toplamaları, tuttukları defterlere bakaya veya bâki defterleri denmesi, bu görev adının vergi bakiyeleri ile ilgisini göstermektedir.

Bazı kaynak ve vesikalarda "ser-gulâm-ı bâki" de denen başbâki kulu devlete ait gelirlerin toplanmasında önde gelen bir memurdur ve emrinde çalışanlara "bâki kulları" denirdi. Bu dairenin tam olarak teşekkül ettiği XVII. yüzyılda Başbâki Kulluğu, doğrudan doğruya defterdara bağlı beş daireden biriydi. Emrinde çalışanların sayısı ise altmış kadardı. Bunlar hazineye borcu olup da vermeyenleri, zimmetlerinde devlete ait mal bulunanları soruşturarak tahsilâtı yaparlardı. Başbâki kulunun emrindeki bâki kulları zaman zaman diğer maliye memurlarının işlerine ve hesaplarına baktıkları gibi yoklama ve teftiş için taşraya da gönderilirlerdi. Başbâki kulu, maliyeye borcu olanları kendi konağında göz altına alırdı. Burası sorgulamanın yapıldığı, borçlunun veya zimmetinde devlete ait mal bulunan kimsenin borcunu yahut zimmetini temizleyinceye kadar kaldığı bir hapishane gibiydi. Nitekim zimmetinde 2000 kuruş kalan Midilli